

Катерина Дуса

Наталія Сліж. Культура сексуальних стасункаў у Вялікім Княстве Літоўскім у XVI–XVII стст. Мінск: „Тэхналогія”, 2019. — 232 с.

Дослідження з історії сексу і сексуальності перебувають у тренді з останньої чверті XX ст., але інтерес до цього напрямку історії не вщухав і на початку XXI ст., а в деяких країнах розвідки з дотичних тем щойно почали з’являтися. Опублікована у 2019 році в Мінську монографія Наталії Сліж є першим комплексним дослідженням сексуальної культури у Великому князівстві Литовському. Наталія Сліж — кандидатка історичних наук, доцентка Гродненської філії Білоруського інституту правознавства. Ще до публікації цієї монографії, пані Наталія написала й оприлюднила кілька десятків статей, дотичних до історії родинного життя, сексуальності та гендерної історії¹.

Назва книжки свідомо чи несвідомо апелює до дослідження Кетрін Кроуфорд „Сексуальна культура французького ренесансу”², але Наталія Сліж обирає відмінний підхід до сексуальної культури Великого князівства Литовського, який поєднує не лише відображення сексуальності у високій культурі, а й низові сексуальні практики.

Авторка демонструє широку обізнаність з теоретичними підходами до досліджуваної теми, вона гарно орієнтується у наявній історіографії і використовує найрізноманітніші типи джерел: від актових і нормативних до літературних і візуальних. Уже у вступній частині наголошується на різниці у предметі дослідження історії сексу й історії сексуальності, друга з яких звертається до ширшого культурного й соціального контексту, але не до самої практики. Тут же дослідниця вказує на фактори, які варто брати до уваги під час вивчення історії сексуальності (за Казиміром Імелінським): класовий поділ, роль релігії та медицини й ставлення суспільства до сексу.

Авторка починає виклад із представлення європейського контексту, при чому йдеться не так про сексуальність й сексуальні практики (про особливості ставлення до цих питань у ранньомодерній Європі коротко згадано на початку розділу), як про більш традиційні соціально-культурні впливи сусідніх країн, як-от двох Пруссій, Польщі, Візантії, Османської імперії, Кримського ханства та Московії на ВКЛ. Щоправда щодо останніх трьох сусідів також згадується про те, які відомості про особливості інтимного життя мешканців цих країн доходили до ВКЛ. Уже наприкінці розділу дослідниця розглядає деякі соціально-культурні особливості ВКЛ.

¹ Кілька статей виходили у журналі „Соціум”, наприклад: Сліж Н. *Прастытуцыя ў Вялікім княстве Літоўскім у XVI–XVII стст.* Соціум. Альманах соціальної історії, 2017. Вип. 13–14, 113–126; її ж, *Згвалтаванні ў Вялікім Княстве Літоўскім у XVI–XVII ст.: заканадаўства і судовая практыка* / Там само. 2015. Вип. 11–12, 91–103.

² Crawford Katherine. *The Sexual Culture of the French Renaissance.* Cambridge: Cambridge University Press, 2010.

Наступний розділ присвячений ідеальним образам чоловіка й жінки. Авторка розглядає очікувані гендерно-рольові функції чоловіка та жінки, відповідно до станів. Оскільки йдеться про ідеальний образ, то ці очікування описані у дуже загальних термінах: на кшталт того, що від чоловіка-шляхтича очікувалася набожність, повага до старших, кар'єрне просування, успіхи у військовій справі та в політиці. Зовсім коротко згадується також про очікування від шляхтича у родинному житті. Приблизно в такому ж дусі представлені чоловіки-міщани, від яких окрім набожності також очікували виконання їхніх професійних обов'язків і піклування про родину. Селянин же просто мав бути гарним господарем, про родинне життя селян, завважає дослідниця, відомостей майже немає. Жінку-шляхтянку очікувано визначала її роль у родині й авторка наводить декілька прикладів „зразкового” виконання цієї ролі, згаданих у джерелах. Інші якості, що склали образ ідеальної шляхтянки – релігійність та участь у благочинності. Нарешті, така жінка (як і жінки інших станів) мала бути гарною господинею. Характерно, що Наталія Сліж визначає ідеальну міщанку, ідучи від протилежного – через те, ким вона не була і які обов'язки не могла виконувати (наприклад, не могла брати участь в управлінні містом чи професійній діяльності). Доступними для її реалізації були такі сфери, як родина і господарство. Про селянку згадано іще менше — лише кілька речень у дуже загальних термінах. Загалом очевидно і про це, мабуть, варто було б згадати, що всі ці образи не були притаманні лише суспільству ВКЛ, це універсальні й характерні для більшості європейських країн (а, можливо, навіть і для більшості розвинених патріархальних суспільств) ранньомодерної доби ідеали чоловічої та жіночої функції. До того ж ці образи абсолютно не сексуалізовані й, можливо, саме виразна відсутність сексуалізації і була своєрідною особливістю чоловічого й жіночого образу досліджуваного регіону.

Варто зазначити, що Наталія Сліж звертається до питання норм та відхилень у сексуальному житті в багатьох розділах. Уперше — у третьому розділі, де йдеться про кохання у шлюбі як про норму й про родинні конфлікти як про порушення. По суті, це також універсальна модель, характерна для всього християнського світу, але з деякими прикладами з ВКЛ. У цьому розділі представлені згадки з джерел про приязні стосунки між подружжям, наприклад, про Лева Сапігу та Ельжбету Радзивілл і Яна Кароля Ходкевича та Софію Мілецьку тощо, а також наведено декілька прикладів жорстокого поводження в родині як з боку чоловіка, так і з боку дружини (наприклад, убивство чоловіка), пияцтва чоловіків та невідповідної до очікувань поведінки дружин.

Четвертий і п'ятий розділи присвячені темі сексу й тілесності у літературі та мистецтві, відповідно. Як показує авторка, на окремі згадки про інтимне життя можна натрапити у різних типах літератури: повчальній, художній, гумористичній, звісно ж, у поетичній і навіть у деяких панегіриках. На відміну від літератури, образотворче мистецтво ВКЛ так далеко не заходило, й мистецькі тенденції ренесансного живопису з його розкутим ставленням до оголеного тіла не поширилися на ВКЛ, тому тут подібні зображення так і не з'явилися. Натомість Наталія Сліж згадує про чоловіче й жіноче (одягнене) тіло у типових для цього регіону сарматських та поховальних портретах.

Два наступні розділи розглядають дальші аспекти тілесності: крізь призму медицини та уявлення про життєві цикли. За коротким оглядом стану медицини XVI–

XVII ст. слідуе огляд медичных падходів до специфічно чоловічих і жіночих недуг та уявлень про репродукцію за матеріалами ранньомодерної медичної літератури. Але для кращого розуміння логіки тогочасних медичних порад трохи не вистачає пояснення особливості системи уявлень про організм і ключову роль рідин (гуморів) у функціонуванні організму та процесах, пов'язаних, наприклад, із зачаттям. У цьому дослідженні медицина представлена у світлі передових (як на ранньомодерну добу) досягнень у цій галузі, але не згадано (а це багато пояснило б) про загальний, украй зашкарублий медичний світогляд, який усе ще спирався на античну традицію в медицині. У розділі про життєві цикли авторка доволі докладно представляє пригоди тіла у найрізноманітніших і дуже вигадливих аспектах: від ціни штрафу за побої до особливостей тілесного досвіду на різних етапах життя і згадок про красиве тіло в різних джерелах. Особливо хочеться звернути увагу на частину, присвячену старості у контексті проблеми необхідності догляду з боку родичів, а також у світлі літературних джерел. У цьому розділі також представлені поради щодо гігієни та косметичних засобів.

Найнасиченіші інформацією розділи – восьмий та дев'ятий, які повертаються до ширшої теми, розпочатої у третьому розділі – про норму й відхилення. У цих двох розділах ідеться про практики сексу загалом і заборонені та протиприродні практики зокрема. У рамках розділу про сексуальні практики авторка робить короткий огляд християнських приписів, а відтак докладніше зупиняється на увазі ранньомодерного суспільства до збереження цноти. Серед інших питань, розглянутих у цьому розділі – інтимні стосунки у шлюбі, головним завданням яких було якомога швидше народження нащадків (серед іншого, згадується про те, що шляхетські родини могли розраховувати на розлучення у разі, якщо в шлюбі не було дітей). Підрозділи про (ім)потенцію й про техніку сексу по суті повертаються до питання медичного дискурсу про секс, який розглядався у шостому розділі. Далі Наталія Сліж представляє поодинокі свідчення про ту чи іншу практику сексуальних ігор (наприклад, оральний секс, стимуляцію грудей, груповий та анальний секс, мастурбацію), по крихтах зібрані з літератури, джерел особового походження, фольклору, повчальної літератури тощо. Технічно, багато згаданих тут практик також були забороненими церквою, але вони, тим не менше, не винесені у розділ про заборонені й неприродні практики, про деякі з них лише коротко згадано на початку наступного розділу. З усіх заборонених практик найбільшу увагу дослідниця приділяє тим, які, як вважалося, становили загрозу шлюбу: невінчаному шлюбу, дошлюбним стосункам, бігамії та перелюбу. Тут наведено чимало прикладів із судових справ ВКЛ. Останню групу порушень становлять протиприродні злочини – одностатеві зв'язки й скотолозтво. Доволі цікаво, що, як стверджує авторка, у судових книгах ВКЛ немає згадок про одностатеві стосунки, вона розглядає їх на прикладі згадок у праві й моралізаторській літературі (варто зазначити, що абсолютно така сама ситуація з українськими судовими матеріалами про ці сексуальні практики).

У розділі про проституцію авторка слушно звертає увагу на те, що покарання (як і в більшості країн християнської Європи) передбачалося лише для повій та сутенерів, а не для клієнтів. Наталія Сліж розбирає численні законні приписи проти проституції, дотримання яких на практиці, утім, на наявних джерелах ВКЛ важко простежити (знову-таки, аналогічна ситуація з українськими джерелами). Дослід-

ниці згадує про дуже різні причини, з яких жінки ставали повіями (тому що були полонянками у військових кампаніях, з примусу, обману, через матеріальну скруту). Разом із тим, авторка зазначає, що про контингент повій важко щось сказати, оскільки немає інформації про соціальне походження цих жінок, точно констатувати можна лише те, що це було міське явище. Характерно, що конкретні приклади історій з повіями взяті з усієї Речі Посполитої. Історикія наголошує на пов'язаності проституції з чарами та військом. Насамкінець вона зазначає, що у ВКЛ проституція не була врегульована аж до XVIII ст., але водночас не було і помітних переслідувань чи спроб викоринити це явище.

Останній розділ присвячений зґвалтуванню. Наталія Сліж звертає увагу на те, що з одного боку, в культурі ВКЛ передбачалося цілковите підпорядкування чоловікові та його сексуальній волі в родині, а з іншого, до зґвалтування ставилися як серйозного злочину, що карався смертю. Після розгляду ставлення церкви до зґвалтування й приписів кримінального права (неспростовні докази і суворе покарання у разі доведення), авторка зазначає, що на практиці згадки про зґвалтування у судових книгах трапляються украй рідко (ймовірно, припускає вона, через небажання жінок піддаватися зайвому стресу й остаточно псувати собі подальше життя і репутацію). Через складну процедуру доведення цього злочину по суті вважалося, що йдеться про слово потерпілої проти слова підозрюваного. У наведених у розділі прикладах присуди майже завжди були на користь підозрюваного. В багатьох випадках фіксація справи у судових книгах обмежувалася лише скаргою. Справи, коли було призначене покарання, тим більше смертний вирок, теж траплялися, але їх було небагато. Дослідниця окремо зупиняється на випадках зґвалтувань під час бойових дій (козаки у ВКЛ, війська ВКЛ у Псковській кампанії, московські війська у ВКЛ). Насамкінець вона звертається до проблем, пов'язаних зі шлюбом, укладеним унаслідок зґвалтування, оскільки, згідно зі Статутом уникнути смерті гвалтівник міг, якщо жінка (а на практиці – її родина) погоджувалася одружитися з ним.

Хочу наголосити на тому, що дуже сильною стороною дослідження є гендерна оптика авторки, яка дозволяє критично оцінити багато приписів і ситуацій. У дослідженні дуже багато прикладів, що є і плюсом, і мінусом. На користь глибшому зануренню в тему пішло б застосування у деяких питаннях мікроісторичного підходу. Поза тим, монографія є дуже різнобічною і покриває широке коло питань, а також включає ВКЛ у історіографічне поле історії ранньомодерної сексуальності.